

Kelamî Yaklaşımların Oluşumuna Etki Etmesi Bakımından Sahabe Anlayışı

Sahaba Understanding in terms of its Influence on the Formation of Kalamî Approaches

Ahmet GENÇDOĞAN

Arş. Gör., Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi,
Kelam Anabilim Dalı

Res. Asst., Burdur Mehmet Akif Ersoy University, Faculty of Theology,
Department of Kalam, Burdur/Turkey
agencdogan@mehmetakif.edu.tr

ORCID ID: 0000-0001-7111-4978

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 14 Şubat / February 2019

Kabul Tarihi / Date Accepted: 22 Nisan / April 2019

Yayın Tarihi / Date Published: 30 Haziran / June 2019

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran / June

DOI: 10.29288/ilted.527029

Atıf / Citation: Gençdoğan, Ahmet. “Kelamî Yaklaşımların Oluşumuna Etki Etmesi Bakımından Sahabe Anlayışı / Sahaba Understanding in terms of its Influence on the Formation of Kalamî Approaches”. *ilted: ilabiyat tetkikleri dergisi / journal of ilabiyat researches* 51 (Haziran / June 2019/1): 283-301. doi: 10.29288/ilted.527029

İntihal: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/ilted> | <mailto:ilabiyatdergi@atauni.edu.tr>

Copyright © Published by Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi /
Ataturk University, Faculty of Theology, Erzurum, 25240 Turkey.
Bütün hakları saklıdır. / All right reserved.

Öz

Kitap ve Sünnet'in öncelikli muhatabı olan sahabe, dinî esasları en doğru şekilde öğrenen, yorumlayan ve yaşayan insanlara işaret etmesi bakımından dinde bir konum sahibi olmuş, Kitap ve Sünnet'in bilinmesinde ve anlaşılmasında da kaynak kabul edilmiştir. Dinî esasların devamlılığı ve kalıcılığı da sahabenin çabasıyla mümkün olmuş, onlar ilahi hakikatlerin, bozulmadan korunarak sonraki insanlara ulaştırılmasını sağlamışlardır. Bununla birlikte sahabe arasında yaşanan birtakım tartışmalar da sonraki dönemde farklı itikadî yorumların ortaya çıkmasına zemin hazırlamış, itikadî yaklaşımların, kendilerini diğer dinî gruplardan ayırmak ve farklı kılmak üzere benimsedikleri prensiplerin oluşmasında, sahabe algısı ve anlayışı doğrudan belirleyici olmuştur. İtikadî gruplar, fıkıh, tefsir ve hadis muhtevasını da sahabe düşüncesi etrafında şekillendirmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Kalam, Sahabe, İtikad, Haricî, Şii, Mu'tezilî, Sünnî.*

Abstract

The Sahaba, the primary correspondent of the Qur'an and the Sunnah, have a steady position in terms of pointing out to people who learn, interpret and live the religious principles in the most accurate way, and are accepted as a source in the understanding and knowledge of Qur'an and Sunnah. Also, the continuity and durability of the religious principles have been possible with the efforts of the Sahaba, and they have provided the divine truths to be preserved and delivered to the next generations. However, some debates among the Sahaba have provided the basis for the emergence of different faithful interpretations in later periods and perception and understanding of the Sahaba have directly been determining in the formation of the principles which were adopted by various approaches of beliefs to distinguish and differentiate themselves from other groups. The groups with different belief approaches have shaped fiqh, tafsir and hadith content around the Sahaba thought.

Keywords: *Kalam, The Sahaba, Faith, Kharijite, Shiite, Mu'tazila, Sunni.*

Extended Summary

While the foundations of the Muslim culture were being formed by the Prophet, who is in the state of interlocutor of the divine revelation, in terms of understanding, living and interpreting, it was developed by the companions (Sahaba) who assimilated the principles that the Prophet determined the lines of. In this way, the companions have a religious significance. Because they were supporters of the Prophet, they were among the first interlocutors of religion, they understood and lived the meaning and the truths that the verses want to express, they were guided and educated by the Qur'an and by the Prophet, they preserved and defended the principles of the religion and conveyed it to next generations by disallowing to be falsified in any way and they have been primary source of knowledge of the Qur'an and the Sunnah for the following generations. Also, they strived for the establishment of the religion and fought and sacrificed and with these attitudes, they have gained the appreciation of the Qur'an and the Prophet.

In order to understand and live the religion in a theological, practical and moral sense and to keep the Muslim thought in a common ground, the approaches of the companions have constituted a leading role for a wide Muslim community. Against the new needs and problems that arise with the expansion of the Muslim community, by basing on the principles of the companions who living purity and simplicity, sciences such as kalam, jurisprudence, tafsir, hadith were built and thus the religion turned into a systematic and disciplined structure. Reference position of the companions for religious sciences is based on the fact that they were the first interlocutors of the religion, they knew why the verses revealed, they understood and interpreted the truths mentioned in the Qur'an and the Sunnah in the most accurate way and these truths could only be learned from the companions.

Their position in terms of religion has enabled the companions to be dramatically considered as an authority. An understanding of companion, independent from these characteristics, would mean that a significant part of religion would be ignored. If such an understanding is accepted, basic is-

sues of religion such as the reasons of the verses and the Sunnah and the hadith of the Prophet that can be known with conveying of the companions, will not be known. In addition, there will be no mention of the existence of the Qur'an. Because after the Prophet, it was also the companions who came up with the idea of gathering the Qur'an between two covers, in this way, prevented forgetting of verses and handed down the next communities by keeping it.

The companions who have position in the religion at the rate of closeness to the Prophet, had disagreements that may be considered important after the Prophet's death, starting from issue of the caliphate. The separation of the companions on the caliphate and their killing each other because of these divisions, gave birth to the problems of the caliphate and the grave sin after the companions in the Muslim community and so the meaning and the values expressed by the concept of the companion were opened for discussion. The differentiations in the approaches related to the companions who were made the subject of debate have caused to differentiation of theological understandings and to the fractures related to the companion in the Muslim community. In this sense, while the companions had a direct impact on the preservation and conveying of the faith and on the formation and development of the Muslim culture at same time, they had an impact indirectly in the sectarianization process as well.

Every theological structure that emerged in the Muslim community formed its general principles according to the adopted companion idea and the continuity of the sectarian was performed through this perception of the companions. In these theological discourses associated with the companions, not only they were limited to criticism and counter-responses, but also while some of the companions were charged with being unfaithful by some religious groups, others were characterized with divine attributes. The large Muslim community outside of the interpretations that are contrary to the basis doctrines of the religion about the companions, rejected any negative approach related to the companions by evaluating them at the center of the Qur'an and the Sunnah, developed answers and refusals in line with their own principles and explained their ideas about the companions according to the verses.

GİRİŞ

İslam, Hz. Peygamber'in gönderildiği, kabile hayatı yaşayan ve çok sayıda farklı inanç tarzını benimsemiş insanlardan, barındırdığı temel inanç konuları, dinin birey ve toplum hayatında var olduğunu gösteren ibadetler ve getirdiği ahlâkî önermelere bağlı olarak bir toplum inşa etmiştir. Hz. Peygamber'in, nübüvvet hayatıyla sınırlı olarak yirmi üç yılda gerçekleştirdiği bu inşa sürecinde, kendisinin getirdiği hakikatlere iman ederek yanında bulunanlar sahabe diye isimlendirilmiş, onun peygamberlik görevini yerine getirmesi ve tevhid inancının yerleşmesi için gösterdikleri çaba neticesinde İslam dini açısından bir konum sahibi olmuşlardır.

Hz. Peygamber'in nübüvvet görevi sırasında yanında bulunan insanları ifade etmek üzere kullanılan sahabe kavramının tanımında, kimlerin sahabe olarak kabul edileceği, tanımın kapsamı ve sınırıyla ilgili farklı görüşler mevcuttur. Bir kimsenin sahabi olarak isimlendirilmesi, Hz. Peygamber'i görüp görmemesi, sohbetinde uzun zaman bulunup bulunmaması, ondan hadis rivayet edip etmemesi, birlikte savaşa katılıp katılmaması ve Hz. Peygamber'i gördüğünde çocuk ya da yetişkin olması gibi farklılıklar gözetilerek değerlendirilmiş ve buna dayanarak sahabe tanımları yapılmıştır. Bu anlamda en kapsayıcı tanım İbn Hacer el-Askalânî'ye (ö. 852/1449) aittir. Çoğulluk ifade eden sahabe kavramının tekili olarak sahabi, ona göre; "Hz. Peygamber'e mümin olarak erişen ve Müslüman olarak

ölen kimsedir.”¹ Bu tanım, Hz. Peygamber’in sohbetinde uzun ya da kısa süreyle bulunsun, ondan rivayette bulunsun ya da bulunmasın, birlikte savaşa katılsın ya da katılmasın, Hz. Peygamber’e gelerek iman edip Müslüman olarak ölen kimse-leri sahabe kavramı içinde kabul etmektedir.

Hz. Peygamber’in getirdiği dinin ilk muhatabı, kurucu nesli ve dinî esasların bilinmesinde kaynak olması yönlerinden Müslüman toplum için bir değer ifade eden sahabe topluluğunun, bu vasıflarının yanında Hz. Peygamber’den sonra bir-takım anlaşmazlıklara düşmesi, sonraki Müslümanlar arasında sahabe ve ona iliş-kin meselelerin, canlılığını yitirmeyecek şekilde tartışma konusu yapılmasına se-bep olmuştur. Sahabe arasında gerçekleşen farklılaşmalar neticesinde beliren itikadî gruplar, kendi prensiplerini de sahabe anlayışları doğrultusunda oluştur-muştur. Sahabe hakkında ileri sürülen düşüncelerden bazıları, sahabeyi şiddetle tenkit ederken; bazıları, bu meselelerde yorumdan kaçınmayı tercih etmiş, diğer bazıları ise onların ayrıştığı meseleleri, çatışma sebeplerini anlayıp yorumlamaya çalışmış ve bunu yaparken de onların mutlak anlamda ifade ettiği değeri göz önünde bulundurmamıştır. Bu durum, sahabenin konumunu belirlemeyi ve onla-rın kendi aralarında yaşadıkları ayrışma ve çatışmaların, sonraki Müslüman top-lumun dini anlama/yorumlama şekline ve farklı itikadî yapılanmaların oluşumu-na hangi düzeyde etki ettiği konusunda bir değerlendirme² yapmayı zorunlu kıl-maktadır.

1. SAHABENİN KONUMU ve KAYNAKLIK DEĞERİ

Müslüman kültürün temelleri, ilahî vahyin muhatabı durumundaki Hz. Pey-gamber tarafından oluşturulurken, anlaşılması, yaşanması ve yorumlanması açı-rından, Hz. Peygamber’in çizgisini belirlemiş olduğu prensipleri özümseyen sa-habe tarafından geliştirilmiştir. Bu şekliyle sahabe, Hz. Peygamber’in destekçisi olması, dinin ilk muhatapları arasında bulunması, varid olan nassın ifade etmek istediği mana ve hakikatleri en doğru şekilde anlayıp yaşaması, doğrudan Kur’an ve Hz. Peygamber tarafından yönlendirilip yetiştirilmesi, dinin prensiplerini ko-ruyup savunması, hiçbir şekilde tahrif edilmesine imkân tanımadan sonraki top-luluklara aktarması ve sonraki topluluklar için Kitap ve Sünnet’in bilinmesinde öncelikli kaynak olması itibarıyla dinî anlamda bir önem ifade etmektedir.

Sahabenin din açısından sahip olduğu değer ve konum, onların Hz. Peygam-ber’in yanında bulunarak İslam medeniyetinin kurucu ve koruyucu nesli olmaları

¹ İbn Hacer el-Askalâni, *el-İşâbe fî Temyîzi’s-Şahâbe* (Beyrut: el-Mektebetü’l-Asriyye, 2012), 11.

² Sahabe hakkında farklı açılardan yapılmış değerlendirmelerden bazıları için bk. Ömer Nasuhi Bilmen, *Ashâb-ı Kirâm Hakkında Müslümanların Nezih İtikadları* (İstanbul: Hisar Yayınevi, ts.); Muhammed b. el-Muhtar eş-Şankitî, *Sahabe Arasındaki Siyasi İhtilaflar*, trc. Faruk Aktaş (İstanbul: Çıra Yayınları, 2009); Ahmet Akbulut, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası Alevi Sünni Ayrışmasının Arka Planı* (Ankara: Otto Yayın-ları, 2017); Mehmet Efendioğlu, *Sahâbeye Yöneltilen Tenkitler* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fa-kültesi Vakfı Yayınları, 2011); Şaban Öz, *Sahabe Sonrası İktidar Mücadelesi* (Ankara: Ankara Okulu Yayın-ları, 2011); Kenan Ayar, *Sahâbe Dönemi Siyasi Olaylarında Kur’an’ın Rolü* (Ankara: Ankara Okulu Yayın-ları, 2014).

ve bu vasıflarına bağlı diğer meselelerle ilişkilidir. Öncelikle onlar, dinin tesis edilmesi için çaba göstermiş, savaşmış, fedakârlıkta bulunmuş, bu tutumlarıyla da Kur'an ve Hz. Peygamber'in takdirini kazanmışlardır. Kur'an sahabeyi insanlık için ortaya çıkarılan *en hayırlı ümmet*,³ Hz. Peygamber ise insanların *en hayırlı nesli*⁴ olarak vasıflamıştır.⁵

Kur'an, sahabeden "Ona iman edenler, ona saygı gösterenler, ona yardım edenler ve ona indirilen nura (Kur'an'a) uyanlar var ya; işte onlar kurtuluşa erenlerdir" (el-A'râf 7/157), "İman edip de Allah yolunda hicret ve cihad edenler, onları barındıranlar ve onlara yardım edenler var ya; işte onlar gerçek müminlerdir" (el-Enfâl 8/74), "İslam'ı ilk önce kabul eden Muhacirler ve Ensar ile onlara güzelce uyanlardan Allah razı olmuştur. Onlar da Allah'tan razı olmuşlardır" (et-Tevbe 9/100), "Andolsun ki Allah, Peygamber'i ve güçlük zamanında ona uyan Muhacirler ile Ensar'ı affetti, tevbelerini kabul etti" (et-Tevbe 9/117), "Şüphesiz Allah, ağaç altında sana biat ederlerken inananlardan razı olmuştur" (el-Fetih 48/18) ayetlerinde övgüyle bahsetmiş, "Siz insanlar için ortaya çıkarılan, doğruluğu emreden, fenalıktan alıkoyan, Allah'a inanan hayırlı bir ümmetsiniz" (Âl-i İmrân 3/110) ayetinde de sahabenin faziletine vurgu yapmıştır.

Hadis kaynaklarında, sahabenin konumu ve faziletiyle ilgili Hz. Peygamber'den rivayet edilen çok sayıda haber bulunmaktadır. "İnsanların en hayırlıları benim asrımda yaşayanlardır. Sonra bunları takip edenler, sonra da bunları takip edenlerdir",⁶ "Ashabıma dil uzatmayın. Nefsimi elinde tutan Zât-ı Zülcelâl'e yemin ederim ki, sizden birisi Uhud Dağı kadar altın infak etse yine de onlardan birinin bir müdd, hatta yarım müdd miktarındaki infakına sevap bakımından ulaşamaz",⁷ "Allah Allah! Aman ashabım hakkında söz söylemekten sakının. Sakın benden sonra onları hedef almayın. Onları seven, beni sevdiği için sever. Onlara buğzeden, bana buğzettiği için buğzeder. Onlara eziyet eden, bana eziyet etmiş, bana eziyet eden de Allah'a eziyet etmiş olur. Allah'a eziyet edeni ise Allah hemen cezalandırır"⁸ şeklindeki hadislerde Hz. Peygamber, sahabenin konum ve faziletine işaret ederken, sonraki Müslüman toplum için de sahabeye yaklaşım konusunda ölçüler belirlemiş, ikazlarda bulunmuştur.

Nasların, olumlu ifadeler kullanarak fazilet sahibi kıldığı sahabenin ifade ettiği değeri, yine bu topluluğun içinde bulunan sahabiler, farklı söylemlerle dile getirmişlerdir. Hz. Ali, sahabe hakkında "Sahabiler, hidayet yolunun ışıklarıdır. Allah kendileri vasıtasıyla bütün karanlıkları aydınlatmıştır. Allah onlara rahmetiyle muamele edecektir. Onlar kötülüğü yayan, fitne çıkararak, görgüsüz ve riyakâr kim-

³ Âl-i İmrân 3/110.

⁴ Buhârî, "Kitâbu's-Şehâdât", 9; Ebû Dâvûd, "Kitâbu's-Sünne", 9.

⁵ Efendioğlu, "Sahâbe Hukuku ve Ashâba Saygısızlığın Dini Hükümü", *Hadis Tetkikleri Dergisi* 8/1 (2010): 8.

⁶ Buhârî, "Kitâbu's-Şehâdât", 9; Ebû Dâvûd, "Kitâbu's-Sünne", 9.

⁷ Müslim, "Fedâilü's-Sahâbe", 221; Ebû Dâvûd, "Kitâbu's-Sünne", 9.

⁸ Tirmizî, "Kitâbu'l-Menâkıb", 60.

seler değillerdir”⁹ ifadesini kullanmıştır. Saîd b. Zeyd de sahabenin konum ve faziletini açıklamak üzere, “Sahabeden herhangi bir kimsenin kısa bir süre Rasulallah ile birlikte bulunması ve orada gördüğü bir hizmet sebebiyle yüzünün tozlanması, -Hz. Nuh kadar da yaşasa- sizden birisinin yapacağı amellerden daha hayırlıdır”¹⁰ demiştir.

Sahabe, naslarda zikredilen konum ve faziletini, dinî esaslara ve Hz. Peygamber’e göstermiş olduğu bağlılık neticesinde elde etmiştir. Zira sahabenin Hz. Peygamber’e karşı sergilediği sadakati, diğer peygamberlerin yanında bulunanlar, kendi peygamberlerine göstermemişlerdir. Sözelimi Hz. Musa, kendisiyle birlikte bulunanları, Firavun’un yakalayıp öldürmek istediği sırada, gösterilen mucize neticesinde denizin yarılmasıyla kurtarmış¹¹ olmasına rağmen onlar, Hz. Musa yanlarından bir süreliğine ayrıldığında bir buzağı yapıp ona tapınmaya başlamışlardır.¹² Yine bir savaş öncesinde Hz. Musa’nın yanındakiler kendisine, “Sen ve Rabbin gidin onlarla savaşın. Biz burada oturacağız” (el-Mâide 5/24) demişlerdir. Hz. İsa’nın yanında bulunanlar ise ona tuzak kurulmasına¹³ ve kendisinden sonra dinlerinin bozulup tahrif edilmesine mani olamamışlardır. Fakat sahabeden Sa’d b. Muaz, Bedir savaşı öncesinde Hz. Peygamber’e, “Ya Rasulallah! Biz sana iman ettik ve seni tasdik ettik. Bize getirdiğin şeyin de hak olduğuna şahadet ettik. Seni dinlemek ve itaat etmek üzere kesin vaatlerde bulunduk. Sen nasıl bilersen öyle yap. Seni hak ile gönderen Allah’a yemin ederim ki; sen bize şu denizi gösterip dalarsan, biz de peşinden dalarız ve bizden hiç bir kimse de bundan geri kalmaz. Biz düşmana karşı gitmekten çekinmeyiz, savaş sırasında sabrederiz. Allah’ın bereketiyle yürüt bizi”¹⁴ diyerek sahabenin Hz. Peygamber’e olan sadakat ve bağlılığını belirtmiştir.

Sahabe, Hz. Peygamber’e sadakat gösterirken, onun konumuyla ilgili yaklaşımlarında hiçbir zaman aşırı ve aykırı düşüncelere sapmamış, dinin prensiplerine uygun tavrı benimsemiştir. Dinlerde ve dinlerin içinden tezahür eden dinî yaklaşımlarda, dini tebliğ eden, din adına rehberlik görevi yürüten kimselerin, kendi zamanlarında ya da kendilerinden sonraki zamanda, başkaları tarafından tanrısal birtakım vasıflarla nitelendirilmeleri mümkün olmuştur. Nitekim Hıristiyanlar Hz. İsa ile ilgili, Şia içinden çıkan bazı gruplar¹⁵ da Hz. Ali ile ilgili böylesi bir yaklaşım geliştirmiş, ilahi kaynaklı dinlerin gönderilme sebebini ifade eden tevhid

⁹ Ebû Nuaym Ahmed b. Abdullah el-İsfehâni, *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Esfiyâ* (Kahire: Mektebetü'l-Hâneci, 1996), 1: 76-77.

¹⁰ Ebû Dâvûd, “Kitâbu's-Sünne”, 8.

¹¹ Şuarâ 26/63-65.

¹² Bakara 2/92.

¹³ Âl-i İmrân 3/54.

¹⁴ Ebû Muhammed Cemâlüddin Abdülmelik el-Himyeri İbn Hişâm, *es-Siretü'n-Nebeviyye* (Beirut: Dâru'l-Kütübü'l-Arabi, 1990), 2: 258; Ebû Abdillâh Muhammed İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kebir*, thk. Ali Muhammed Ömer (Kahire: Mektebetü'l-Hâneci, 2001), 2: 13.

¹⁵ Şia içinden çıkan Sebeiyye, Keysaniyye, Nusayriyye gibi gâli fırkalar Hz. Ali'nin ilahlık vasıflarına sahip olduğunu iddia etmişlerdir. Bk. Mustafa Öz, “Şia”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39: 114.

düşüncesini zedeleyecek tahriflerde bulunmuşlardır. Sahabe ise Hz. Peygamber'in kendisiyle beraber olup, mucizelerine doğrudan şahit olmasına, ona yüksek bir saygı ve sevgi beslemesine rağmen asla Hz. Peygamber'i, yaşadığı dönemde ya da vefatından sonra, bir insan ve peygamber olma konumundan uzaklaştıracak bir tavır ve düşünce içine girmemiş, tanrısal vasıflarla nitelendirmemiş ve itikadî esaslara bağlı kalmıştır. Dolayısıyla sahabe, dini kendi ön kabulleri doğrultusunda yorumlamamış, inanç ve görüşlerini Kitab ve Sünnet'in esasları çerçevesinde şekillendirmiştir.

İtikadî, amelî ve ahlakî anlamda dinin doğru şekilde anlaşılıp yaşanabilmesi ve Müslüman düşüncenin ortak bir düzlemde tutulması adına sahabenin yaklaşımları, geniş bir Müslüman kitle için örnek teşkil etmiş, Müslüman toplumun genişlemesiyle ortaya çıkan yeni ihtiyaç ve problemlere karşı, dini saf ve sadeliğiyle yaşayan sahabenin prensipleri esas alınarak kelam, fıkıh, tefsir, hadis gibi ilimler inşa edilmiş ve böylece din sistematik ve disiplinli bir yapıya dönüşmüştür.

Sahabenin dinî ilimler için kaynaklık vasfına sahip olması, onların dinin ilk muhatapları olmaları, bizatihi ayetlerin sebab-i nüzulünü teşkil etmeleri dolayısıyla ayetlerin hangi hadise üzerine indiğini bilmelerine bağlı olarak Kitab ve Sünnet'te belirtilen hakikatleri en doğru şekilde anlayıp yorumlamaları ve bu hakikatlerin ancak sahabeden öğrenilebileceği esasına dayanmaktadır. Abdullah b. Abbas'tan gelen "Ben Kitab'ın te'vilinin bilinmesindeki ilimde derinleşenlerdenim"¹⁶ şeklindeki rivayet ve yine Abdullah b. Abbas'ın Kitab'tan kendisine sorulan her ayetin manası hakkında görüş beyan ettiğine dair haberlerin varlığı, dinin asıl kaynağını oluşturan Kitab'ın anlaşılmasında ve yorumlanmasında sahabenin konumunu göstermesi bakımından önem arz etmektedir.¹⁷

Kitab ve Sünnet'in anlaşılmasında sahabenin asıl alınmasının gerekliliğini İbn Kayyim el-Cevziyye (ö.751/1350), "Sahabi bir söz söylediği, bir hüküm veya fetva verdiği zaman, onda bizde bulunmayan anlayış imkanları vardır. Bazı hususlarda onun sahip olduğu anlayış imkanına biz de sahibiz. Fakat sahabinin anlayış özelliği, Hz. Peygamber'den veya başka bir sahabiden şifahen işitmiş olma ihtimalidir. Sahabenin kendine has bilgileri pek çoktur. Çünkü her sahabi, işittiği şeylerin hepsini rivayet etmemiştir. Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer gibi büyük sahabilerin işittiklerine nispetle rivayet ettikleri pek azdır"¹⁸ şeklinde ifade etmiştir.

Sahabeden İmran b. Husayn, Kur'an'da bulunmayan bazı meselelerin rivayet edilmesi sebebiyle eleştiride bulunan bir kimseye, Kur'an'ı okuyup okumadığını sormuş, olumlu cevap aldığı anda, ikinci bir soru olarak Kur'an'ın herhangi bir yerinde sabah namazının farzının iki, akşamın üç, öğle, ikindi ve yatsının dört oldu-

¹⁶ Ebü'l-Fazl Celâlüddin Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *el-İtkân fi 'Ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Merkezü'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyye (Suudi Arabistan: y.y., ts.), 4: 1340.

¹⁷ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *Ķânûnu't-Te'vil*, thk. Mahmud Bicû (Dîmeşk: y.y., 1993), 6.

¹⁸ Muhammed Ebû Zehra, *İslam Hukuku Metodolojisi Fıkıh Usûlü*, trc. Abdulkadir Şener (Ankara: Fecr Yayınları, 2013), 186-187.

ğuna dair bir bilgiye rastlayıp rastlamadığı sormuştur. Adam hayır cevabını verince “Peki bunları kimden aldınız? Bizden almadınız mı? Biz de Hz. Peygamber’den almadık mı?”¹⁹ karşılığını vererek sahabenin, dinî meselelerin bilinmesindeki kaynaklığına işaret etmiştir.

Din açısından sahip olduğu konum, fazilet ve dinin itikadî, amelî ve ahlakî hükümlerinin bilinebilmesinde kaynak olması, sahabenin belli ölçüde otorite kabul edilmesini sağlamıştır. Söz konusu özelliklerinden bağımsız bir sahabe anlayışı, dinin önemli bir kısmının yok sayılması anlamına gelecektir. Öyle ki Cüveynî (ö.478/1085), sahabeye ilişkin, şahsiyetleri ve nakletmiş oldukları rivayetler hedef alınmak üzere ortaya çıkan, sahabenin adaleti ve fazileti üzerinden yapılan tartışmalara karşı, doğruluğu ve güvenilirliği naslarda ifade edilen sahabenin adalet ve faziletinin inkar edilmesi durumunda, şeriatın yalnızca Hz. Peygamber dönemiyle sınırlı kalacağını ve sonraki dönemlere ulaşamayacağını dile getirmiştir.²⁰ Zira Cüveynî’nin karşı çıkıp eleştirdiği görüş kabul edilecek olursa, sahabenin nakilleriyle bilinebilen ayetlerin sebab-i nüzulü, Hz. Peygamber’in sünneti ve hadisleri gibi dinin esasına karşılık gelen meselelerin bilinmesi mümkün olmayacağı gibi tedvin edildiği şekliyle Kur’an’ın varlığından bahsetmek de söz konusu olmayacaktır. Çünkü Hz. Peygamber’den sonra Kur’an’ın iki kapak arasında toplanması fikrini ortaya koyan, bu yolla ayetlerin unutulmasını engelleyen ve onu koruyup sonraki topluluklara ulaştıran da sahabe olmuştur. Bu açıdan Cüveynî’nin sözü, dinin devamlılığı için sahabenin ifade ettiği değeri göstermektedir.

2. KELAMÎ YAKLAŞIMLARIN OLUŞUMUNDA SAHABE ALGISININ ETKİSİ

Hz. Peygamber’e yakınlıkları ölçüsünde dinde konum sahibi olan sahabe, Hz. Peygamber’in vefatından sonra, hilafet meselesinden başlamak üzere önemli sayılabilecek anlaşmazlık ve ayrışmalar yaşamıştır. Hz. Ebubekir’in halife seçilmesiyle²¹ büyümesi engellenen ihtilaflar, Hz. Osman’ın şehit edilmesiyle²² çok daha belirgin şekilde yeniden canlanmıştır. Sahabe arasında yaşanmış ve sahabe dönemiyle sınırlı kalmayarak sonraki Müslüman toplum içinde de itikadî düzeyde farklılaşmalara sebep olacak kadar şiddetli tartışma ve çatışmalar Hz. Ali’nin hali-feliği sürecinde, Cemel,²³ Siffin²⁴ hadiselerinde ve sonrasında gerçekleşmiştir. Hz. Ali’nin şehit edilmesiyle²⁵ sonuçlanan bu çatışmalar, Muaviye tarafından hilafetin

¹⁹ Ebû Dâvûd, “Kitâbu’z-Zekâ”, 2.

²⁰ Yusuf Benli, “Ehl-i Sünnet Geleneğinde Sahâbe Algısı”, *İslâm Medeniyetinin Kurucu Nesli Sahâbe –Sahâbe Kimliği ve Algısı- Sempozyumu* (Sakarya: Ensar 2013), 423; Benzer ifadeler için bk. Ebu’l-Meâli Abdülmelik b. Abdillâh b. Yusuf el-Cüveynî, *Kitâbu’l-İrşâd ilâ Kavâfi ’l-Edille fi’l-Uşûli’l-İtikâd*, thk. Muhammed Yûsuf Musa (Kahire: Mektebetü’l-Hâneci, 1950), 432-433.

²¹ Ebu’l-Hasen Ali b. Ebi’l-Kerem el-Cezeri İbn Esîr, *el-Kâmil fi’t-Târih*, thk. Ebu’l-Fidâ Abdullah el-Kâdi (Beyrut: Dâru’l-Kütübü’l-İlmiyye, 1987), 2: 189 vd.

²² İbn Esîr, *el-Kâmil fi’t-Târih*, 3: 58 vd.

²³ İbn Esîr, *el-Kâmil fi’t-Târih*, 3: 99 vd.

²⁴ İbn Esîr, *el-Kâmil fi’t-Târih*, 3: 172.

²⁵ İbn Esîr, *el-Kâmil fi’t-Târih*, 3: 254.

saltanata dönüştürülmesiyle²⁶ iktidarı eline geçiren Emevîler döneminde de uzun bir süre devam etmiş, sahabe tabakasına mensup kimseler katledilmiştir.

İlk dönem Müslüman toplumda yaşanan ihtilaflar değerlendirildiğinde, anlaşmazlık ve çatışmaların önemli ölçüde hilafet meselesine bağlı olarak siyasî sebeplerden dolayı ortaya çıktığı anlaşılacaktır.²⁷ Sahabenin hilafet konusundaki ayrışmaları ve bu ayrışmalar sebebiyle Müslümanların birbirini öldürmesi, sahabe sonrası Müslüman toplumda hilafet²⁸ ve büyük günah²⁹ problemlerini doğurmuş, sahabe kavramının ifade ettiği anlam ve değerler tartışmaya açılmıştır. Tartışma konusu yapılan sahabilerle ilgili yaklaşımlardaki farklılaşmalar, itikadî anlayışların da farklılaşmasına ve Müslüman toplumda sahabe üzerinden yaşanan itikadî nitelikli kırılmalara yol açmıştır. Bu anlamda sahabe, itikadın korunup aktarılmasına ve Müslüman kültürün oluşmasına ve gelişmesine doğrudan etki ederken, mezhepleşme sürecinde de dolaylı olarak etkili olmuştur.

Müslüman toplum içinde ortaya çıkan her itikadî yapı, genel prensiplerini benimsemiş olduğu sahabe düşüncesine göre oluşturmuş, mezhebin devamlılığı da sahabeyle ilgili bu algının üzerinden sürdürülmüştür. Sahabeyle ilişkili bu itikadî söylemlerde, yalnızca eleştiri ve karşı cevaplarla sınırlı kalınmamış, sahabeden bazı kimseler, yine bazı itikadî gruplar tarafından tekfir edilirken, bazıları da tanrısal sıfatlarla nitelendirilmiştir. Dinin temel doktrinlerine aykırı sahabe hakkındaki yorumlamaların dışında kalan geniş Müslüman topluluk ise sahabeyle ilgili ifrat ve tefrit düzeyindeki her türlü yaklaşımı, Kitab ve Sünnet ekseninde değerlendirerek reddetmiş, kendi prensipleri doğrultusunda cevaplar ve reddiyeler geliştirmiş, sahabeyle ilgili düşüncelerini de nassa uygun şekilde açıklamıştır. Böylece sahabeyle yönelik ciddi tenkit ve eleştirilerde bulunan, bunu yaparken de dışlayıcı ve daraltıcı bir itikadî yapı inşa eden hariciler, sahabenin yaşamış olduğu ihtilafları itikadî yaklaşımla değerlendirerek bütün bir itikadî sistemini de hilafet/imamet meselesine indirgeyen ve iman esaslarını bu kabul üzerine kurgulayan şiiiler ve Kitab/Sünnet'in genel perspektifine uygun olarak sahabeyi ifade ettiği değerler ölçüsünde tanımlayan, onların adalet ve faziletini savunan, sahabe arasındaki tartışmalarda da sessiz kalmayı tercih eden sünnî düşünce gibi farklı sahabe algısına sahip dinî anlayışlar belirmiştir.

Sahabe ve ona ilişkin meselelerin kelam metinlerinde yer alması, önemli ölçüde Şia'nın bizatihi kelamın temel konusunu teşkil etmeyen hilafet/imamet meselesini itikadî esaslar arasına dahil ederek imanî düzlemde değerlendirmesi ve sahabenin büyük bir çoğunluğuna yönelik dinin esaslarına aykırı düşen ciddi tenkitlerde bulunurken, bazı sahabiler hakkında da ifrat düzeyinde, nasların bildirdiği hakikatlerle örtüşmeyen iddialar öne sürmesi, haricîlerin büyük günah meselesine

²⁶ İbn Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, 3: 368.

²⁷ Akbulut, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası Alevi Sünnî Ayrışmasının Arka Planı*, 88.

²⁸ Akbulut, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası Alevi Sünnî Ayrışmasının Arka Planı*, 91 vd.

²⁹ Akbulut, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası Alevi Sünnî Ayrışmasının Arka Planı*, 223 vd.

dayanarak Hz. Ali ile birlikte önemli sayıda sahabeyi fasık kabul etmeleri ve mu'tezilî bazı kelimcilerin sahabenin adalet ve faziletini yok sayan görüşleri karşısında, sünnî kelamın Kitab ve Sünnet'in belirlediği çizgiler doğrultusunda sahabenin kimliğini, adaletini ve faziletini savunma çabasına girmesi, sahabeyle ilgili olumsuz iddiaları geçersiz kılma kaygısı taşıyarak cevap ve reddiyeler geliştirmesi neticesinde söz konusu olmuştur.

Sahabe arasında yaşanan tartışmaların neticesinde ortaya çıkarak ilk itikadî nitelikli fikirler ileri süren fırka, haricîler olmuştur. Haricîler, Hz. Ali ve Muaviye'nin hilafet mücadelesi sırasında tahkim³⁰ hadisesindeki tavrını eleştirerek Hz. Ali'ye karşı çıkmış, Hz. Ali'nin "Bu, kendisi ile batıl kastedilen hak bir sözdür"³¹ diye nitelendirdiği "Lâ hükme illâ lillâh/Hüküm ancak Allah'a aittir"³² ifadesini bayraklaştırarak isyan etmişlerdir. Onlar Hz. Ali ve Muaviye başta olmak üzere içlerinde Talha, Zübeyr, Hz. Aişe, Amr b. As ve Ebû Musa el-Eş'arî gibi sahabilerin de bulunduğu her ikisinin taraftarları ve tahkimi kabul eden Müslümanları, Allah'ın hükmünü çiğnediklerini, böylece büyük günah işlemiş olduklarını, bu sebeple de küfre düştüklerini gerekçe göstererek küfürle itham etmişlerdir.³³ Bu yönüyle Hz. Ali'nin, "Dün Kur'an'ın tenzili için savaşıyorduk, bugün ise onun te'vili için savaşıyoruz"³⁴ sözüyle yanlışlıklarını dile getirdiği haricîler, siyasi bir meseleyi itikadî açıdan değerlendirmiş,³⁵ buradan hareketle sahabe ve diğer Müslümanlar hakkında imanla ilgili hükümlerde bulunmuş, sahabeyle ilgili menfi yaklaşımlar sergilemişlerdir.

Mu'tezile kelamında sahabenin adaleti ve faziletine yönelik belirtilen görüşler, diğer kelamî yaklaşımlarda olduğu gibi bir bütünlük ifade etmemektedir. Mu'tezilî kelimciler sahabeye ilişkin meselelerde farklı yorumlarda bulunmuş, onlardan bazıları sahabeyle ilgili eleştirel söylemlerde bulunurken, bazıları da sahabeyi savunan ve eleştirilmesine karşı çıkan bir tavır geliştirmiştir.

Sahabenin fazileti konusunda, mu'tezilî kelimcilerin büyük çoğunluğu, Hz. Peygamber'den sonra insanların en faziletlisinin Hz. Ebubekir, sonra Hz. Ömer, sonra Hz. Osman ve sonra Hz. Ali olduğunu savunmuştur. Mu'tezile kelamının öncüsü kabul edilen Vâsıl b. Atâ (ö.131/748), Hz. Ali'nin fazilet bakımından, Hz. Osman'dan önce geldiğini ileri sürmüştür. Bunlardan farklı olarak Kâdî

³⁰ İbn Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, 3: 205 vd.

³¹ Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdilkerim eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihâl* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1992), 1: 109; İbn Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, 3: 212.

³² Ebû Bekr Muhammed b. Huseyn el-Âcurî, *Kitâbu'ş-Şerî'a*, thk. Abdullah b. Ömer b. Süleyman ed-Dümeycî (Riyad: Dâru'l-Vatan, 1997), 1: 327; Muhammed Âbid el-Câbirî, *Arap-İslâm Siyasal Aklı*, trc. Vecdi Akyüz (İstanbul: Kitabevi, 2001), 306; W. Montgomery Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, trc. Ethem Ruhi Fırlalı (Ankara: Sarkaç Yayınları, ts.), 17.

³³ Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed el-Bağdâdî, *el-Farq beyne'l-Firak*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1995), 119; Mian Muhammed Şerif, *İslâm Düşüncesi Tarihi*, trc. Aydın Ünlü (İstanbul: İnsan Yayınları, 2014), 1: 833; Câbirî, *Arap-İslâm Siyasal Aklı*, 387-388.

³⁴ Nasr Hâmid Ebû Zeyd, *Söylem ve Yorum*, trc. Muhammed Coşkun (İstanbul: Mana Yayınları, 2015), 243.

³⁵ Mehmed Said Hatiboğlu, "İslâm'da İlk Siyasî Kavmiyetçilik Hilâfetin Kureyşliliği", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23/1 (1979): 164.

Abdülcebbâr (ö.415/1025), Hz. Ali'yi sahabenin en faziletlisi saymıştır.³⁶ Ebû Ali el-Cübbâî (ö.303/916) ve Ebû Haşim el-Cübbâî (ö.321/933) ise sahabenin faziletini kabul etmekle birlikte “Bu dört kişinin biri hakkında zikredilen hiçbir yöneticilik özelliği yoktur ki, benzeri onun arkadaşı için zikredilmemiş olsun”³⁷ diyerek hangisinin öncelikli olduğu hususunda yorum yapmaktan kaçınmışlardır.

Vâsıl b. Atâ, hocası Hasan Basrî (ö.110/728) ile büyük günah meselesinde tartışmaya girmiş, Cemel ve Siffin hadiselerine karışan sahabenin büyük günah işlediğini ve bu sebeple fasık olduğunu iddia etmiştir.³⁸ Vâsıl b. Atâ, iki ayrı tarafta yer alan söz konusu sahabelerden bir tarafın fasık olduğu için, birbirleri hakkında şahitlik etmiş olsalar, şahadetlerinin kabul edilemeyeceğini savunmuştur.³⁹ Fakat belirtmek gerekir ki Bağdâdî (ö.429/1037) tarafından Vâsıl b. Atâ'ya nispet edilen bu görüş, yukarıda Kâdî Abdülcebbâr'ın, Vâsıl b. Atâ hakkında zikrettiği sahabe düşüncesiyle örtüşmemektedir. Aslında Mu'tezile kelamına ait eserlerin birçoğunun elimize ulaşmaması sebebiyle mu'tezilî kelimcılara nispet edilen sahabe hakkındaki görüşlerin ve görüşlerdeki farklılaşmaların bu gerçeklik doğrultusunda değerlendirilmesi gerekmektedir. Zira sahabeyle ilgili olarak Mu'tezile kelimcilerinden aktarılan düşünceler, onların görüşlerini yansıtabileceği gibi bu düşüncelerin Mu'tezile karşıtları tarafından sonradan ihdas edilmiş olabileceğini de göz önünde bulundurmak gerekmektedir.

Sahabeyle ilişkin düşünceleri, kendi eserinden öğrenilmesi mümkün olan mu'tezilî kelimacı Kâdî Abdülcebbâr, sahabenin eleştirilmesine karşı çıkmış, sahabe hakkında olumsuz konuşanlar için imamların, “Hz. Peygamber'in ashabına sövmeyin. Çünkü onlar yalnızca Allah korkusundan dolayı Müslüman oldular. Diğer insanlar ise sahabenin kılıcından korktukları için Müslüman oldular”⁴⁰ dediklerini aktararak sahabenin faziletine işaret etmiştir. Ayrıca Kâdî Abdülcebbâr sahabeyle mesnetsiz eleştirilerde bulunanların, aslında Hz. Peygamber'e dil uzatmış olduklarını söylemiştir.⁴¹

Mu'tezile kelimcıları, sahabeyle ilgili olarak genel anlamda sahabenin adalet ve faziletini kabul etmiş, sahabe arasındaki ihtilaflar söz konusu olduğunda da farklı izah ve açıklamalarda bulunmuşlardır.

Siyasî meselelere dair düşüncelerini, itikadî esaslarla ilişkilendirerek açıklayan ve buna ilişkin imanî esaslar inşa eden en belirgin örnek Şia'dır. Onlar, sahabenin hilafet konusunda karşılaştığı problemleri itikadî zeminde yorumlamış, oluşum süreçlerini ve iddialarının devamlılığını sahabeyle ilgili tavırlarına bağlı kılmış,

³⁶ Ebu'l-Hasan Abdülcebbâr b. Ahmed b. Abdülcebbâr el-Esed Âbâdî el-Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Uşûli'l-Hamse*, thk. Abdülkerim Osman (Kahire: Mektebetü Vehbe, 1996), 766-767.

³⁷ Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Uşûli'l-Hamse*, 767.

³⁸ Bağdâdî, *el-Farq beyne'l-Firak*, 118.

³⁹ Bağdâdî, *el-Farq beyne'l-Firak*, 120; Şerif, *İslâm Düşüncesi Tarihi*, 3: 837.

⁴⁰ Kâdî Abdülcebbâr, *Teşbitü Delâli'n-Nübüvve*, thk. Abdülkerim Osman (Beyrut: Dârul-Arabiyye, 1966), 1: 24.

⁴¹ Kâdî Abdülcebbâr, *Teşbitü Delâli'n-Nübüvve*, 2: 52.

kelam, fıkıh, tefsir ve hadis anlayışlarını da hilafet/imamet merkezinde oluşturmuş, Müslüman toplum açısından önemli bir ayrışma ve kırılmaya sebep olmuşlardır. Şii düşüncüyü diğer itikadî yaklaşım şekillerinden ayıran ve farklı kılan şey, onların varlık noktasını oluşturan hilafet/imamet konusunda Hz. Ali'yi, sahabe-nin en faziletlisi kabul edip imamet kavramıyla isimlendirerek dinî bir anlam yükledikleri hilafet makamı için öncelikli saymaları, Hz. Ali'ye aidiyetinin nas ile de sabit olduğunu savundukları imamet makamının diğer sahabiler tarafından gasp edildiğini öne sürmeleri, imamet vazifesini Hz. Ali'den sonra da yalnızca onun soyundan gelenlerin yürütebileceğini iddia etmeleri ve imama itaati iman esasları arasında zikretmeleridir.⁴²

Hz. Ali'nin faziletini ve imametini naslarla temellendirmeye çalışan Şia, bu anlamda bazı ayetleri kendi düşünceleri doğrultusunda te'vil etmiş, Gadîr-i Hum⁴³ ve kırtas⁴⁴ hadiselerini de Hz. Ali'nin imametine ilişkin deliller olarak yorumlamıştır. Bunun yanında Şia içinde Hz. Ali'nin fazilet ve konumunu açıklarken dinin temel iddialarının dışına çıkan, tevhid inancını ortadan kaldıran değerlendirmeler de söz konusu olmuş, Hz. Ali'yi Hz. Peygamber ile aynı ölçülerde tanımlayan ve hatta onu ulûhiyet vasıflarıyla nitelendiren dine aykırı anlayışlar tezahür etmiştir.⁴⁵ Şia'nın büyük çoğunluğu,⁴⁶ hilafet makamına kimin geçeceğini belirlemesi süreçlerinde ise Hz. Ali'yi önelemeyen ve onun imametini savunmayan sahabenin tamamını nifak ve fıkı ile ilişkilendirmiştir.⁴⁷ Bu sebeple masum olan Hz. Ali ve soyundan gelen imamlara sevgi beslemek anlamında *tevellî*,⁴⁸ Hz. Ali'nin imamet hakkını elinden almak ve Hz. Ali'yi yalnız bırakmakla nitelendirilen sahabilerden uzaklaşmayı ifade etmek üzere *teberrî*⁴⁹ kavramları ihdas edilmiştir.

⁴² Ebu'l-Yusr Muhammed Pezdevî, *Uşûlü'd-Dîn*, thk. Hanz Peter Lins (Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 2003), 183; Ebu'l-Muîn en-Nesefî, *Bahru'l-Kelâm*, thk. Veliyyü'd-Dîn Muhammed Salih el-Ferfür (Dimeşk: Mektebetü Dâri'l-Ferfür, 2000), 262 vd.; Şerif, *İslâm Düşüncesi Tarihi*, 1: 831-832; Muhammed b. el-Muhtar eş-Şankatî, *Haçlı Savaşlarının Etkisi Altında Sünnî-Şii İlişkileri*, trc. İdris Çakmak (İstanbul: Mana Yayınları, ts), 76-77; Câbirî, *Arap-İslâm Aklının Oluşumu*, trc. İbrahim Akbaba (İstanbul: Kitabevi, 2001), 123; Ayrıca ayrıntılı bilgi için bk. Ethem Ruhi Fıçlalı, *İmâmiyye Şiası (Câferiyye Mezhebi) Doğuşu, Gelişmesi ve Görüşleri* (İstanbul: Selçuk Yayınları, 1984).

⁴³ Bekir Topaloğlu - İlyas Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: İsam Yayınları, 2013), 99; Siddık Korkmaz, *Şia'nın Oluşumu Hz. Ali'nin Vasîliği Düşüncesi* (İstanbul: İz Yayınları, 2015), 46 vd; bk. Cemal Sofuoğlu, "Gadir-i Hum Meselesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26/1 (1984).

⁴⁴ İbn Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, 3: 185; Korkmaz, *Şia'nın Oluşumu Hz. Ali'nin Vasîliği Düşüncesi*, 52 vd.

⁴⁵ Pezdevî, *Uşûlü'd-Dîn*, 254; Nesefî, *Bahru'l-Kelâm*, 272; Korkmaz, *Şia'nın Oluşumu Hz. Ali'nin Vasîliği Düşüncesi*, 69 vd.

⁴⁶ Şia içinde ortaya çıkan gruplardan biri olarak Zeydiyye, imamet tartışmasında, genel şii düşünceden ayrılarak farklı bir tavır sergilemiş ve diğer şii fırkaların sahabeye yönelik tenkit ve ithamlarına ortak olmamıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. Yusuf Gökalp-Fatih Yücel, "Zeydiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44: 328-338.

⁴⁷ Ebu'l-Hasen Ali b. İsmail el-Eş'ari, *Maqâlatü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfü'l-Muşallîn*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1990), 1: 128; Kâdi Abdülcebâr, *Şerhu'l-Uşûli'l-Hamse*, 761.

⁴⁸ Topaloğlu - Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, 320.

⁴⁹ Topaloğlu - Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, 309-310.

Dini anlama ve yorumlama şeklini, imamet meselesine bakışı üzerinden belirleyen Şia, Hz. Ali taraftarı olmayan sahabe hakkında bütünüyle olumsuzlayıcı, adalet ve faziletini nefyedici bir tavır geliştirmiş, şiddetli biçimde eleştirmeyi dinî bir görev saymış, onlardan bahsederken önemli bir kısmı hakkında münafık, fasık, mürted gibi ifadeler kullanmaktan geri durmamıştır.

Sahabenin, naslarda geçen ifadeler ve Müslüman kültürün genel yaklaşımlarıyla bağdaşmayacak şekilde tenkit edilip fisk, ta'n, tekfir, teberri gibi söylemlerle itham edilmesi, kelamî iddialarını Kitab ve Hz. Peygamber'in yaklaşımlarına atıfta bulunarak inşa eden kelmacılar için bu eleştiri ve yorumların, ortaya konulacak cevaplar ve reddiyelerle çürütülmesini zorunlu kılmıştır. Müslüman toplum içinde, bir anlamda sahabeye yönelik tenkitlerle ortaya çıkan haricî, şii, ve mu'tezilî yaklaşımı benimseyen itikadî nitelikli fikrî oluşumların dışında kalan, sahabe hakkında Kitab, Hz. Peygamber ve sahabenin işaret ettiği anlayışı esas alan geniş bir topluluk, kendisiyle ilgili geliştirdiği tanımlamanın içeriğini de sahabenin faziletine, konumuna ve kaynak olma özelliğine atıf yapacak ve onlar hakkındaki eleştirileri reddedecek şekilde belirlemiştir. Bu açıdan zikri geçen geniş Müslüman topluluğu tanımlamak, savunduğu değerleri belirtmek ve Müslümanlar arasında, dinin temel değerleri üzerinde yaşanan siyasi/itikadî çatışma ve ayrışmalara karşı, engelleyiciliği ve koruyuculuğunun önemini ifade etmek üzere Ehlü's-Sünne ve'l-Cemaa⁵⁰ tabiri kullanılmıştır. Bu tanımlamaya göre sünnet ifadesi, Hz. Peygamber'den tevarüs edilen, sahabe ve tabiunun üzerinde bulunduğu dini anlama ve yorumlama şeklini öne çıkarırken, cemaat nitelemesi bu yaklaşım tarzının kapsayıcılığına ve söz konusu anlayışı benimsemiş olan geniş bir Müslüman toplumun varlığına karşılık gelmektedir.

Ehl-i Sünnet itikadının ilk savunucuları arasında zikredilen Ebû Hanife (ö.150/767), sahabe hakkında "Peygamberlerden sonra insanların en faziletlisi, Hz. Ebubekir, sonra Hz. Ömer, sonra Hz. Osman, sonra Hz. Ali'dir. Allah hepsinden razı olsun. Onlar doğruluk üzere olan, doğruluktan ayrılmayan, ibadet eden kimselerdir. Hepsine saygı ve sevgi duyarız. Hz. Peygamber'in ashabının hepsini hayırla anarız"⁵¹ demiştir. Söz konusu ifadesiyle Ebû Hanife, genel anlamda peygamberlerden sonra zikrettiği sahabenin, sahip olduğu konuma işaret ederken, hilafet meselesi bağlamında şahsiyetleri ve faziletleri üzerinden tartışma yürütülen sahabilerle ilgili görüşünü ortaya koymuş ve sünnet kelamın sahabeye karşı bakış açısını belirlemiştir. Ayrıca sahabenin doğruluk üzere bulunduğunu ve doğruluktan ayrılmadığını söyleyerek Ebû Hanife, sahabeye yönelik fisk, ta'n, tekfir, teberri gibi söylem ve ithamları da reddetmiştir. Onun, fikhu'l-ekber kavramının izahında kurduğu, Hz. Peygamber'in ashabından hiçbirisiyle ilgili kesmemek, biri-

⁵⁰ Ejder Okumuş, "Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaa'tın Bir Meşrûiyet Aracı Olarak İcat ve İstihdamı", *Marife Dergisi* 3 (2005): 48; Çağfer Karadaş, "Mezhep ve İsim Mezhep-İsim Münasebeti ve Ehl-i Sünnet Topluluğuna Verilen İsimlere Dair Bir Değerlendirme", *Marife Dergisi* 3 (2005): 15 vd.

⁵¹ Numan b. Sabit Ebû Hanife, *el-Fikhu'l-Ekber, İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri içinde* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2011), 73.

ni sevip diğerini sevmemezlik etmemek, Hz. Osman ve Hz. Ali'nin durumunu Allah'a havale etmek gerektiğine dair cümlesi⁵² de sahabe hakkında itham edici söylemlerde bulunan itikadî düşüncelere reddiye niteliği taşımaktadır. Tahâvî (ö.321/933) de "Sahabeyi sevmek din, iman ve ihsan, onlara buğzetmek ise küfür, nifak ve tuğyandır"⁵³ diyerek sahabe karşıtı yaklaşımları, küfür ve imansızlıkla ilişkilendirmiştir. Tahâvî'nin sahabeyi iman konuları arasına dahil eden ifadesi, yaklaşım şekli itibarıyla sahabe hakkında haksızca, şiddetli tenkit ve ithamlarda bulunan söylemler kadar sert ve keskin olmakla birlikte Müslüman zihinlerde, sahabe düşüncesine ve dolayısıyla onlardan tevarüs edilen dinî hakikatlerin doğruluğuna yönelik oluşabilecek şüpheleri engelleme amacı taşımaktadır.

Ehl-i Sünnet kelamının, sahabe arasındaki ihtilaflarla ilgili düşüncesini Eş'arî (ö.324/935), şöyle açıklamıştır:

Hz. Ali, Zübeyr ve Hz. Aişe arasında gerçekleşen şeyler, bir te'vil ve ictihad meselesidir. Hz. Ali, imam, diğerleri de ictihad sahipleridir. Hz. Peygamber onları cennetle müjdelmiştir. Bu müjde, onların hepsinin ictihadlarında hak üzere olduklarına delalet etmektedir. Bunun gibi Hz. Ali ve Muaviye arasında geçenler de te'vil ve ictihad farklılığından kaynaklanmıştır. Sahabe dinde, güvenilir ve töhmetten uzak olan imamlar konumundadır. Allah ve Hz. Peygamber, onların hepsini övmüştür. Bizim görevimiz, onlara saygılı olmak, onları yüceltmek ve onlardan herhangi birisini küçük düşürmek isteyen kimselerden uzak durmaktır.⁵⁴

Esasen sünnet kelam açısından sahabenin, ifade ettiği değerler öne sürülerek savunulması, sahabenin kendisini korumak olduğu kadar, dinin de korunması amacını taşımaktadır. Zira dinin itikadî, amelî ve ahlakî olmak üzere ihtiva ettiği hükümler, Kitap ve Sünnet'te bildirilmiştir. Fakat bu iki kaynağın korunması ve sonraki Müslüman topluma aktarılması sahabe eliyle sağlanmıştır. Sahabe, Hz. Peygamber'in vefatından sonra Kur'an'ın unutulup yok olması endişesine kapılıp onu Hz. Peygamber'e indirdiği şekliyle tedvin ederek muhafaza etmiş ve böylece başka dinlerde olduğu gibi farklı dinî metinlerin ortaya çıkmasını engellemiştir. Ayrıca sahabe, Hz. Peygamber'den duyduğu hakikatleri, gördüğü davranışları ve ondan öğrendiği prensipleri kendilerinden sonraki topluluklara ulaştırarak, Hz. Peygamber'in inşa ettiği İslam düşüncesinin kalıcılığını ve devamlılığını sağlamıştır. Bu sebeple Ehl-i Sünnet kelamının yaklaşım tarzına ortak olan kesim, kelamdan ayrı olarak fıkıh, tefsir ve hadis anlayışlarını da sahabeyi merkeze alarak belirlemiş ve geçmişte yaşanan hadiseleri, sahabenin konum ve faziletini göz önünde bulundurarak yorumlamıştır. Ebû Hanife'nin, "Eğer bir hükmü Allah'ın kitabında bulamazsam, peygamberinin sünnetine başvururum. Peygamberinin sünnetinde de bulamazsam, sahabenin sözleriyle amel ederim. Sahabilerin arasında ihtilaf olduğu zaman dilediğimin sözünü alır, diğerinin sözünü bırakırım. Ancak onların

⁵² Ebû Hanife, *el-Fıkhü'l-Ebsağ, İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri* içinde (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2011), 44.

⁵³ Ekmelüddin Muhammed b. Muhammed el-Bâbertî, *Şerhu 'Akîde Ehli's-Sünne ve'l-Cemâ'a*, thk. Arif AYTEKİN (Kuveyt: Vizâratü'l-Evkâf ve's-Şuûnî'l-İslâmiyye Silsiletü'r-Resâilî't-Türâsiyye III, 1989), 141.

⁵⁴ Eş'arî, *el-İbâne 'an Uşûli'd-Diyâne* (Beyrut: Dâru İbn Zeydün, ts.), 73-74.

sözlerinin dışına çıkıp başkalarının sözlerini almam⁵⁵ şeklindeki ifadesi de sünnî düşüncenin ilgili prensibini yansıtmaktadır. Bunun yanında, çeşitli eleştiriler getirilen sahabenin güvenilirliği meselesinin, sahabe yoluyla elde edilen nasların güvenilirliğini de etkileyeceği ve böylece dinin esaslarının tartışmaya açılacağı endişesiyle sahabenin adaleti ve faziletine yönelik olumsuz söylemlere karşı, sahabe algısının bozulmasını önlemek ve sahabenin sahip olduğu vasıfların savunulması maksadıyla fedâilü's-sahabe⁵⁶ konulu eserler telif edilmiştir. Bu eserlerde Kitab ve Sünnet'in ifadeleri de göz önünde bulundurularak sahabenin konumuna, faziletine ve kaynaklık konumuna işaret edilmiştir.

SONUÇ

Hız. Peygamber'in getirmiş olduğu dinin ilk inananları ve muhatapları olan, Hız. Peygamber ile birlikte dinin tesis edilmesi için çabalayarak İslam medeniyetinin kurucuları kabul edilen, Hız. Peygamber'in doğrudan yanında bulunmaları sebebiyle dinî esasları ve nassın işaret etmek istediği mana ve hakikatleri en iyi şekilde anlayıp kavrayan, sonra da bu esaslara uygun bir Müslüman hayatı yaşayan sahabe, bu özellikleriyle sonraki Müslüman toplum için örnek teşkil etmiş, onlara dinin bilinmesi ve anlaşılmasında kaynaklık vazifesi üstlenmiştir. Din açısından böylesi bir konumda bulunan sahabenin, fazilet sahibi olduğu, sonraki Müslümanlar için de dinin anlaşılması bakımından önemli bir yerinin bulunduğu, Müslüman toplum tarafından kabul edilmiştir.

Sahabe, zikri geçen vasıflarıyla birlikte yüksek bir değer ifade ederken Hız. Peygamber'den sonraki süreçte önemli anlaşmazlıklara düşmüş ve bu anlaşmazlıklar, sahabe olan kimselerin de dahil olduğu Cemel ve Siffin gibi hadiselerin gerçekleşmesine neden olmuştur. Sahabenin kendi arasında, büyük çoğunluğu siyasî meseleler olmak üzere yaşadığı tartışma ve çatışmaları, imanî esaslarla ilişkili olarak yorumlayan gruplar, sahabenin büyükleri arasında zikredilen kimseleri de dahil ederek birçok sahabiyi naslara aykırı şekilde tenkit etmiş, bazı sahabileri de küfürle ilişkilendirmiştir. Onlar bu yaklaşımları sebebiyle Müslüman toplumda itikadî anlamda önemli ayrışmaların oluşmasına zemin hazırlamışlardır.

Sahabe konusunda, Müslüman düşüncenin genel yaklaşım ve yorumlarından ayrı bir anlayış tarzını benimseyen itikadî grupların ileri sürdüğü görüşler, nasların bağlamından kopuk bir sahabe algısını ifade etmekle birlikte nasların oluşturduğu ilkelerden uzak bir din anlayışını da beraberinde getirmiştir. Bu anlamda sahabeye ilgili olumsuz tavır geliştiren itikadî nitelikli yaklaşımlar, sahabeye bakışları ölçüsünde belirledikleri dinî prensipler bakımından da dinin ölçülerinin dışında kalmış ve dinî esaslara aykırı kabul edilerek geniş bir Müslüman toplum tarafından Ehl-i bidat kavramıyla isimlendirilmiştir. Nasların övgüyle bahsederek fazilet ve konumlarını belirlediği, dinin itikadî, amelî ve ahlakî hükümleri-

⁵⁵ Ebû Zehra, *İslam Hukuku Metodolojisi Fıkıh Usûlü*, 188.

⁵⁶ Bk. Ömer Özpınar, "Fedâilü's-Sahâbe Edebiyatının Teşekkülü ve Muhtevasına Etki Eden Sebepler Üzerine", *İslâm Medeniyetinin Kurucu Nesli Sahâbe -Sahâbe Kimliği ve Algısı- Sempozyumu* (Sakarya: Ensar 2013).

nin bilinmesinin de ancak kendilerine başvurmak suretiyle mümkün olabileceği sahabenin, kimlikleri ve kendi aralarında gerçekleşen ihtilafların doğru ölçülerle değerlendirilmesi, dinî hakikatlerin de doğru anlaşılıp yorumlanmasına ve Müslüman toplumda, sahabe anlayışlarındaki farklılaşmalara bağlı olarak yaşanan ayrışmalara/çatışmalara engel teşkil edecektir.

KAYNAKÇA

- Âcûrî, Ebû Bekr Muhammed b. Huseyn. *Kitâbu’ş-Şerî’a*. Thk. Abdullah b. Ömer b. Süleyman ed-Dümeycî. 6 Cilt. Riyad: Dâru’l-Vatan, 1997.
- Askalânî, İbn Hacer. *el-İşâbe fî Temyîzi’s-Şahâbe*. Beyrut: el-Mektebetü’l-Asriyye, 2012.
- Akbulut, Ahmet. *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası Alevi-Sünni Ayrışmasının Arka Planı*. Ankara: Otto Yayınları, 2017.
- Ayar, Kenan. *Sahabe Dönemi Siyasi Olaylarında Kur’an’ın Rolü*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014.
- Bâbertî, Ekmelüddin Muhammed b. Muhammed. *Şerhu ‘Akîde Ehli’s-Sünne ve’l-Cemâ’a*. Thk. Arif Aytekin. Kuveyt: Vizâratü’l-Evkâf ve’ş-Şuûni’l-İslâmiyye Silsiletü’r-Resâilî’t-Türâsiyye III, 1989.
- Bağdâdî, Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed. *el-Farq beyne’l-Firaq*. Thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid. Beyrut: el-Mektebetü’l-Asriyye, 1995.
- Benli, Yusuf. “Ehl-i Sünnet Geleneğinde Sahâbe Algısı”. *İslâm Medeniyetinin Kurucu Nesli Sahâbe –Sahâbe Kimliği ve Algısı- Sempozyumu* (Sakarya, 27-28 Nisan 2013).
- Bilmen, Ömer Nasuhi Bilmen. *Ashâb-ı Kirâm Hakkında Müslümanların Nezih İtikadları*. İstanbul: Hisar Yayınevi, ts.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *Şahîhu’l-Buhârî*. Thk. Râid b. Sabrî b. Ebî Alfe. Riyad: Dâru’l-Hadâra li’n-Neşr ve’t-Tevzî, 2015.
- Câbirî, Muhammed Âbid. *Arap-İslâm Siyasal Akli*. Trc. Vecdi Akyüz. İstanbul: Kitabevi, 2001.
- Câbirî, Muhammed Âbid. *Arap-İslâm Aklının Oluşumu*. Trc. İbrahim Akbaba. İstanbul: Kitabevi, 2001.
- Cüveynî, Ebu’l-Meâlî Abdülmelik b. Abdillâh b. Yusuf. *Kitâbu’l-İrşâd ilâ Kavâti’i’l-Edille fî Uşûli’l-İtikâd*. Thk. Muhammed Yûsuf Musa. Kahire: Mektebetü’l-Hâneçî, 1950.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş’as b. İshak el-Ezdî es-Sicistânî. *es-Sünen*. Thk. Râid b. Sabrî b. Ebî Alfe. Riyad: Dâru’l-Hadâra li’n-Neşr ve’t-Tevzî, 2015.
- Ebû Hanife, Numan b. Sabit. *el-Fıkhü’l-Ekber, İmâm-ı A’zam’ın Beş Eseri içinde*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2011.

- Ebû Hanife. *el-Fıkhü'l-Ebsaṭ, İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri içinde*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2011.
- Ebû Zehra, Muhammed. *İslam Hukuku Metodolojisi Fıkıh Usûlü*. Trc. Abdulkadir Şener. Ankara: Fecr Yayınları, 2013.
- Ebû Zeyd, Nasr Hâmid. *Söylem ve Yorum*. Trc. Muhammed Coşkun. İstanbul: Mana Yayınları, 2015.
- Efendioğlu, Mehmet. "Sahâbe Hukuku ve Ashâba Saygısızlığın Dînî Hükümü". *Hadis Tetkikleri Dergisi* 8/1 (2010): 7-32.
- Efendioğlu, Mehmet. *Sahâbeye Yöneltilen Tenkitler*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2011.
- Eş'arî, Ebu'l-Hasen Ali b. İsmail. *Maḳâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfû'l-Muṣallîn*. Thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid. 2 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1990.
- Eş'arî, Ebu'l-Hasen Ali b. İsmail. *el-İbâne 'an Uşûli'd-Diyâne*. Beyrut: Dâru İbn Zeydün, ts.
- Fıĝlalı, Ethem Ruhi. *İmâmiyye Şiası (Câferiyye Mezhebi) Doğuşu, Gelişmesi ve Görüşleri*. İstanbul: Selçuk Yayınları, 1984.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *Ḳânûnu't-Te'vîl*. Thk. Mahmud Bîcû. Dimeşk: y.y., 1993.
- Gökalp, Yusuf-Yücel, Fatih. "Zeydiyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44: 328-338. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Hatiboĝlu, Mehmed Said. "İslâm'da İlk Siyâsî Kavmiyetçilik Hilâfetin Kureyşliliği". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23/1 (1979): 121-213.
- İbn Esîr, Ebu'l-Hasen Ali b. Ebi'l-Kerem el-Cezerî. *el-Kâmil fi't-Târîh*. Thk. Ebu'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî. 11 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik el-Himyerî. *es-Sîretü'n-Nebeviyye*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, 1990.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed. *et-Ṭabaḳâtü'l-Kebîr*. Thk. Ali Muhammed Ömer. 11 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hâneci, 2001.
- İsfehânî, Ebû Nuaym Ahmed b. Abdullah. *Hilyetü'l-Evliyâ ve Ṭabaḳâtü'l-Eşfiyâ*. 10 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hâneci, 1996.
- Kâdî Abdülcebbâr, Ebu'l-Hasan Abdülcebbâr b. Ahmed b. Abdülcebbâr el-Esed Âbâdî. *Şerhu'l-Uşûli'l-Ḥamse*. Thk. Abdülkerîm Osman. Kahire: Mektebetü Vehbe, 1996.

- Kâdî Abdülcebâr. *Teşbîtü Delâli'n-Nübüvve*. Thk. Abdülkerîm Osman. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Arabiyye, 1966.
- Karadaş, Cağfer. "Mezhep ve İsim Mezhep-İsim Münasebeti ve Ehl-i Sünnet Topluluğuna Verilen İsimlere Dair Bir Değerlendirme". *Marife Dergisi* 3 (2005): 7-24.
- Korkmaz, Sıddık. *Şîa'nın Oluşumu Hz. Ali'nin Vasîliği Düşüncesi*. İstanbul: İz Yayınları, 2015.
- Müslim, Ebu'l-Huseyn Müslim b. el-Haccâc. *Şahîhu Müslim*. Thk. Râid b. Sabrî b. Ebî Alfe. Riyad: Dâru'l-Hadâra li'n-Neşr ve't-Tevzî, 2015.
- Nesefî, Ebu'l-Muîn. *Bahru'l-Kelâm*. Thk. Veliyyü'd-Dîn Muhammed Salih el-Ferfûr. Dîmeşk: Mektebetü Dâri'l-Ferfûr, 2000.
- Okumuş, Ejder. "Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat'ın Bir Meşrûiyet Aracı Olarak İcat ve İstihdamı". *Marife Dergisi* 3 (2005): 47-59.
- Öz, Mustafa. "Şîa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39: 111-114. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Öz, Şaban. *Sahabe Sonrası İktidar Mücadelesi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2011.
- Özpınar, Ömer. "Fedâilü's-Sahâbe Edebiyatının Teşekkülü ve Muhtevasına Etki Eden Sebepler Üzerine". *İslâm Medeniyetinin Kurucu Nesli Sahâbe -Sahâbe Kimliği ve Algısı- Sempozyumu*. Sakarya, 27-28 Nisan 2013).
- Pezdevî, Ebu'l-Yusr Muhammed. *Uşûlü'd-Dîn*. Thk. Hanz Peter Lins. Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 2003.
- Sofuoğlu, Cemal. "Gadir-i Hum Meselesi". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26/1 (1984): 461-470.
- Suyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *el-İtkân fi 'Ulûmi'l-Kur'ân*. Thk. Merkezü'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyye. 7 Cilt. Suudi Arabistan: y.y., ts.
- Şankıtı, Muhammed b. el-Muhtar. *Haçlı Savaşlarının Etkisi Altında Sünni-Şii İlişkileri*. Trc. İdris Çakmak. İstanbul: Mana Yayınları, ts.
- Şankıtı, Muhammed b. el-Muhtar. *Sahabe Arasındaki Siyasi İhtilaflar*. Trc. Faruk Aktaş. İstanbul: Çıra Yayınları, 2009.
- Şehristânî, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdilkerîm. *el-Milel ve'n-Nihâl*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1992.
- Şerif, Mian Muhammed. *İslâm Düşüncesi Tarihi*. Trc. Aydın Ünlü. 2 Cilt. İstanbul: İnsan Yayınları, 2014.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Serve. *es-Sünen*. Thk. Râid b. Sabrî b. Ebî Alfe. Riyad: Dâru'l-Hadâra li'n-Neşr ve't-Tevzî, 2015.

Topaloğlu, Bekir - Çelebi, İlyas. *Kelâm Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: İsam Yayınları, 2013.

Watt, W. Montgomery. *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*. Trc. Ethem Ruhi Fiğlalı. Ankara: Sarkaç Yayınları, ts.